

جمعیت ترکمنستان (توزیع فضائی، ساختار قومی، آینده نگری)

دکتر محمدعلی احمدیان*

چکیده

نخستین اطلاعات در باره جمعیت ترکمنستان که به طور رسمی منتشر شده است، مربوط به گزارش آمار مأموران حکومت تزاری در سال ۱۹۱۳ می باشد که شمار جمعیت را در حدود ۱/۰۵۰/۰۰۰ نفر گزارش کرده است.

با توجه به وقایع و حوادثی چون جنگهای استقلال طلبانه ترکمنان با رژیم کمونیستی شوروی سابق و نیز وقوع جنگ جهانی اول و نیز ۲۰ میلیون نفر تلفات شوروی در جنگ جهانی دوم، بالطبع آسیب های جدی را بر پیکره جمعیت ترکمنستان وارد کرده است. وجود صحرای قراقوم بیش از هر عامل دیگری در توزیع جمعیت مؤثر افتاده است. این صحرا به دلیل کمبود ریزشهای جوی و نامناسب بودن جنس خاک از نظر اکولوژیکی به هیچ وجه امکان ایجاد کانونهای جمعیتی را نداده و گروههای جمعیتی را به حاشیه رانده است. در این میان، دامنه های کپه داغ و شبکه آبهای جاری (بخصوص کانال قراقوم، در نواحی جنوب ترکمنستان و همچنین رودخانه جیحون در شرق و شمال شرقی و سواحل دریای خزر و ذخایر نفت و گاز در غرب، هریک با جاذبه های گوناگون خود به جذب جمعیت منجر شده اند.

از نظر ساختار قومی جمعیت، طبق سرشماری ۱۹۸۹، بیش از یکصد ملیت و قومیت در این کشور به سر می برند، که در این میان روسها و ازبکها به نحو بارزی نسبت به بقیه برتری دارند. علاوه بر روس ها و ازبکها، قزاقها به دلیل مجاورت جغرافیایی از نسبت قابل توجهی در ترکمنستان برخوردارند. همچنین می توان از تاتارها، آذری ها، آرامنه، بلوچها، بیلوروسها، تاجیک ها، آلمانیها، ایرانیها، مولداویها، کره ای ها، اویغورها، بلغاریها، رومانیاییها، آذربایجانی ها، کردها و سایر اقوام نام برد.

واژگان کلیدی

جمعیت، توزیع فضائی، ساختار قومی، اویغورها، بیلوروسها، روس

* عضو هیات علمی دانشگاه فردوسی (مشهد)

مقدمه

با توجه به اهمیت نقش جمعیت و تحولات آن در برنامه های توسعه اقتصادی - اجتماعی، در این مقاله سعی شده است بطور اجمالی سیر تحول جمعیتی و توزیع فضائی آن و نیز ساختار قومی جمعیت در کشور دوست و همسایه مورد بررسی قرار گیرد و نهایتاً چشم انداز جمعیتی در آینده و چالشهای پیش روی برنامه ریزان آن کشور را از نظر گذرانند.

۱- تعداد جمعیت

آگاهی از تعداد دقیق جمعیت ترکمنستان تا سالهای پس از جنگ جهانی اول و استقرار حکومت اتحاد شوروی سابق که سرشماری جمعیت را در دستور کار قرار داد، به سادگی ممکن نیست. اگر چه اطلاعات موجود گاه عدد جمعیت را برای نیمه دوم قرن ۱۹ مشخص نموده و در سال ۱۸۶۵ حدود ۶۷۰ هزار نفر گزارش کرده است.

با توجه به اینکه در گذشته بخش بزرگی از ترکمن ها تحت حاکمیت سلاطین خیوه و بخارا بوده اند، لذا ارقام ذکر شده تا پیش از دهه ۱۹۲۰ که مرزهای سیاسی کنونی شکل گرفت چندان مطابق با واقعیت نمی تواند باشد. در عین حال نخستین اطلاعات در باره جمعیت ترکمنستان که بطور رسمی منتشر شده مربوط به گزارش آمار مأموران حکومت تزاری در سال ۱۹۱۳ می باشد که شمار جمعیت را در حدود ۱/۰۵۰/۰۰۰ نفر گزارش کرده است.

آمارهای بعدی در صورتی که دقت سرشماری پیشین را داشته باشد، حاکی از کاهش جمعیت دارد. این کاهش جمعیت که طی دهه های ۱۹۱۰ و ۱۹۲۰ صورت گرفته است، با توجه به وقایع و حوادث تاریخی نظیر جنگهای استقلال طلبانه ترکمانان با رژیم کمونیستی شوروی سابق و نیز وقوع جنگ جهانی اول قابل توجیه می باشد. همچنین ۲۰ میلیون تلفات جنگ جهانی دوم (۱۹۴۴-۱۹۳۹) آسیبهای جدی بر پیکر جمعیت اتحاد شوروی سابق فرود آورده است که یقیناً ترکمنستان نمی تواند از آن بی نصیب مانده باشد. جمعیت این کشور در سال ۱۹۵۹ بیش از ۱/۵ میلیون نفر بوده که تا سال ۱۹۸۰ به نزدیک ۳ میلیون نفر و تا سال ۱۹۹۸ به حدود ۵ میلیون نفر بالغ گردیده است.^۱

1- World development report, 1999-2000. The world bank group, pp, 233-234

طی تمام این سالها جمعیت ترکمنستان از نظر تعداد، کمترین میزان در سطح آسیای مرکزی بوده است، به طوری که در سال ۱۹۹۰ حدوداً ۷/۱ درصد از جمعیت آسیای مرکزی در این جمهوری به سر می برده اند.

جمعیت ترکمنستان و روند تحول آن طی سالهای ۱۹۹۸-۱۸۶۵

سال	تعداد جمعیت (به هزار نفر)
۱۸۶۵	۶۷۳
۱۸۹۷	۷۵۰
۱۹۱۳	۱۰۴۳
۱۹۲۶	۹۹۸
۱۹۳۹	۱۲۵۲
۱۹۵۱	۱۲۲۵
۱۹۵۹	۱۵۱۶
۱۹۷۰	۲۱۵۹
۱۹۷۹	۲۷۵۹
۱۹۸۹	۳۵۳۴
۱۹۹۸	۵۰۰۰

۲- توزیع جغرافیایی جمعیت

وجود صحرای قراقوم بیش از هر عامل دیگری در توزیع جمعیت مؤثر افتاده است. این صحرا به دلیل کمبود ریزشهای جوی و نامناسب بودن جنس خاک از نظر اکولوژیکی به هیچ وجه امکان ایجاد کانونهای جمعیتی را نداده و گروههای جمعیتی را به حاشیه رانده است. در این میان، دامنه های کپه داغ و شبکه آبهای جاری (بخصوص کانال قراقوم) در نواحی جنوب ترکمنستان و همچنین رودخانه جیحون در شرق و شمال شرق و سواحل دریای خزر و نخایر نفت و گاز در غرب، هریک با جاذبه های گوناگون خود به جذب جمعیت منجر شده اند. وجود خاک مناسب در دامنه های کپه داغ و استعدادهای این ناحیه برای کشاورزی از دیرباز منشاء ایجاد کانونهای جمعیتی مهمی همچون شهر تاریخی «آبیورد» بوده است. تمدنهای باستانی نیز در حدود پنج هزار سال پیش از میلاد در همین دامنه ها و در نواری به عرض ۱۰ و طول ۵۰ کیلومتر شکل گرفته اند. امروزه شهر عشق آباد، مهمترین و پرجمعیت ترین شهر ترکمنستان

نیز مقر خود را در همین نوار و به مدد رسوبات حاصلخیز دامنه های شمالی کپه داغ انتخاب نموده است. همچنان که به سمت شرق حرکت می کنیم کپه داغ با انحراف به سوی جنوب شرق به داخل خاک ایران کشیده می شود ولی نوار جمعیتی مزبور همچنان به سمت شرق به سوی واحه مرو ادامه یافته از نواحی مرزی فاصله می گیرد. در این قسمت از خاک ترکمنستان که در نیمه شرقی کشور واقع است، زمینهای حاصلخیز به مدد شبکه آبهای سطحی که از رودخانه های مرغاب و تجن و کانال قراقوم تشکیل شده اند زمینه مساعدی برای کشت و کار و تمرکز جمعیت ایجاد نموده است. این بخش، که از شهرهای مرو و تجن (با بسیاری از کلخوزها و سوخوزهای پیرامون آنها) تشکیل شده است را می توان یکی از مهمترین نواحی جمعیتی ترکمنستان به شمار آورد. پس از این ناحیه که از عشق آباد تا مرو (به فاصله تقریبی ۳۵۰ کیلومتر) امتداد دارد، از کانونهای جمعیتی «چارجو» (در شرق کشور) و تا «شالوز» (در شمال) می باید نام برد که همانند نواحی پرجمعیت قبلی (به مرکزیت عشق آباد و تجن و مرو) علت وجودی خود را مرهون وضعیت توپوگرافیک و شبکه آبها (بخصوص رود جیحون) می باشند.

صرفنظر از این نواحی که به صورت نواری در مجاورت مرزهای سیاسی کشور در جنوب و شرق و شمال ترکمنستان کشیده شده است، از کانون جمعیتی دیگری نیز می باید نام برد که در مجاورت معادن نفت و گاز غرب ترکمنستان و در حاشیه دریای خزر شکل گرفته است و از شهرهای عمده آن، «نفت داغ» و «کراسنودوسک» یا «ترکمن باشی» می باشند. در حقیقت، جمعیت ترکمنستان همچون نواری دور تا دور صحرای قراقوم توزیع شده است و تراکم نسبی جمعیت که در صحرای قراقوم به یک نفر در یک کیلومتر مربع نیز نمی رسد در فاصله عشق آباد و گرگ تپه به ۱۰۰ الی ۱۵۰ نفر بالغ می گردد.

وجود این شرایط خاص جغرافیایی هرگونه ارتباطات اقتصادی و اجتماعی و تبادلات فرهنگی میان کانونهای جمعیتی را با دشواریهای جدی مواجه نموده است، بطوریکه شهر عشق آباد با شهرهای مشهد و گرگان و حتی تهران آسانتر می تواند ارتباط حاصل نماید، تا شهر شائوز که مهمترین شهر شمالی این کشور می باشد. حتی فاصله عشق آباد - تهران با همه دوری راه، کوتاهتر از فاصله عشق آباد - تا شائوز از طریق جاده ای است که می باید مرو و چارچو و مرزهای شرقی ترکمنستان را برای رسیدن به آن شهر دور بزند. بنابراین می توان توزیع

جمعیت در این کشور را در نامناسب ترین شرایط ممکن توصیف نمود که خود موجب افزایش مشکلات دولت به جهت اقدامات عمرانی و خدمات رسانی گردیده است.

ناگفته نماند که در سایه روابط دوستانه و با تکیه بر حسن همجواری، این مسئله تنها موجب بروز مشکلی نخواهد شد، بلکه می تواند همکاریهای اقتصادی اجتماعی و روابط فرهنگی این کشور را در ابعادی وسیع تر از مرزهای جغرافیایی، و در مقیاس منطقه ای گسترش دهد.

توزیع جمعیت به لحاظ کانونهای شهری و روستایی، نشان دهنده افزایش سریع جمعیت شهری طی دهه های دوم قرن بیستم به بعد همراه با نوسانات دوره ای می باشد. این تغییرات ارتباط مستقیمی با تحولات اقتصادی - اجتماعی و سیاستگزاریهای اتحاد شوروی سابق و برنامه های عمرانی در جمهوریهای تابعه داشته است. جمعیت شهری ترکمنستان که در اوایل قرن گذشته حدوداً ۱۰٪ جمعیت را شامل می شده، در سال ۱۹۹۸ به ۴۵ درصد کل جمعیت رسیده است.

تحول جمعیت شهری و روستایی در ترکمنستان^۱

سال	جمعیت شهری		جمعیت روستایی	
	تعداد (به هزار)	درصد	تعداد (به هزار)	درصد
۱۸۶۵	۴۷/۶	۷	۶۲۵/۹	۹۳
۱۸۹۷	۷۸/۷	۱۰/۵	۶۷۱/۳	۸۹/۵
۱۹۱۳	۱۱۶/۸	۱۱/۲	۹۳۶/۲	۸۸/۸
۱۹۲۶	۱۳۶/۷	۱۲/۷	۸۶۱/۳	۸۶/۳
۱۹۳۹	۴۱۶	۲۲/۲	۸۳۶	۶۶/۸
۱۹۵۱	۴۶۸	۲۸/۲	۷۵۷	۶۱/۷
۱۹۵۹	۷۰۰	۴۶/۱	۸۱۶	۵۳/۹
۱۹۷۰	۱۰۳۴	۴۷/۹	۱۱۲۵	۵۲/۱
۱۹۷۹	۱۳۲۴	۴۸	۱۴۳۵	۵۲
۱۹۸۹	۱۶۰۴/۴	۴۵/۴	۱۹۲۹/۶	۵۴/۶
۱۹۹۸ ^۲	۲۲۵۰	۴۵	۲۷۵۰	۵۵

1-Robert A. Lewis, Geographic Perspectives on Soviet Central Asia, 1992, P, 218

2- World Development Report, Cit op, p, 233

نکته ای که در اینجا باید یادآور شویم آنست که در ترکمنستان همچون سایر جمهوریهای آسیای مرکزی، افزایش جمعیت شهری، صرفاً ناشی از رشد طبیعی جمعیت و مهاجرت روستاییان نیست بلکه اعزام گروههای روسی و اوکراینی (که اغلب برای عهده دار شدن مشاغل فنی و اداری و تحکیم سلطه کمونیسم و محافظت از منافع روسها صورت می گرفته است)، در افزایش جمعیت شهری مؤثر بوده است.

همچنانکه برخی از صاحب نظران مورد تأکید قرار داده اند، شهرنشینی در ترکمنستان از سابقه و اصالت چندانی بر خوردار نیست و لذا نسبت های شهرنشینی در این کشور نمی تواند حاکی از شهرنشینی به معنای واقعی باشد.

یکی از موارد قابل توجه در این زمینه آنست که جمعیت بومی ترکمنستان، تنها بخشی از جمعیت شهری را تشکیل می دهد. ترکیب جمعیت شهری در سال ۱۹۷۰ نشان می دهد که خود ترکمنها تنها ۳/۲۴٪ جمعیت شهری را تشکیل می داده اند. پس از ترکمنها، روسها و ازبکها مهمترین گروههای شهرنشین بوده اند که به ترتیب ۲۹ درصد و ۹/۵ درصد جمعیت شهری را به خود اختصاص می داده اند. در سال ۱۹۸۹ معادل ۴۹ درصد از جمعیت عشق آباد را غیرترکمنها تشکیل می داده اند.

در سال ۱۹۹۱ «عشق آباد» با ۴۱۶ و «چارچو» با ۱۶۶ و «تاشائون» با ۱۱۷ و «فاری» با ۹۵ و «نفت داغ» با ۸۹ هزار نفر، مهمترین شهرهای ترکمنستان به شمار می رفته اند.^۱

۳- ساختار قومی جمعیت

شرایط تاریخی و جغرافیایی ترکمنستان موجب تنوع قومی شده است. سرشماری ۱۹۸۹ نشان داد که بیش از یکصد ملیت در این کشور به سر می برند. از میان ملیت ها و قومیت های مزبور، روسها و ازبکها به نحو بارزی نسبت به بقیه برتری داشته اند. اعزام روسها به ترکمنستان، هر چند از نیمه دوم قرن نوزدهم (و همزمان با گسترش نفوذ روسیه تزاری در آسیای مرکزی) آغاز شد، لیکن در دوره سلطه کمونیستها و تشکیل اتحاد جماهیر شوروی شدت پیدا کرد. این قبیل اقدامات که به منظور تغییر ترکیب قومی و تحکیم نفوذ حکومت شوروی و سپردن مسئولیتهای کلیدی به روس تباران صورت می گرفت، در دهه های ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ (یعنی مقارن شروع برنامه های پنج ساله زمان استالین) شدت بیشتری پیدا کرد. هرگونه

مخالفتی با سیاستهای مزبور مجازات سنگینی در پی داشته است چنانکه در سال ۱۹۵۸ اولین رهبر ترکمن حزب کمونیست ترکمنستان که «بابایف» نام داشت به دلیل آنکه خواستار واگذاری پستهای مهمتر به ترکمنها شده بوده به همراه عده زیادی از دوستانش مشمول تسویه و اخراج گردید.

همچنانکه جدول زیر نشان می دهد، افزایش تعداد روس تباران به عنوان یک روند توقف ناپذیر به طور پیوسته از دهه ۱۹۲۰ به بعد ادامه داشته است، به طوری که تعداد آنان از ۷۵ هزار نفر در سال ۱۹۲۶ به ۳۳۴ هزار نفر در سال ۱۹۸۹ رسیده است. روسها توزیع فضایی یکسانی نداشته و به طور عمده در کانونهای شهری، بخصوص عشق آباد که بزرگترین و مهمترین کانون جمعیتی ترکمنستان به شمار می رود، مستقر شده اند.^۱

سیر افزایش روسها در ترکمنستان طی سالهای ۱۹۲۶-۱۹۸۹

سال	۱۹۲۶	۱۹۵۹	۱۹۷۰	۱۹۷۹	۱۹۸۹
تعداد (نفر)	۷۵۰۰۰	۲۶۲۰۰۰	۳۱۳۰۰۰	۳۴۹۰۰۰	۳۳۴۰۰۰
درصد از کل جمعیت کشور	۷/۷	۱۷/۳	۱۴/۵	۱۲/۶	۹/۵

ازبکها به لحاظ شرایط جغرافیایی و مسأله همجواری، درصد قابل توجهی را در ترکمنستان تشکیل می دهند و اکثراً در استان چارجو و بخصوص تاشاؤوز که به ترتیب در مرزهای شرقی و شمالی ترکمنستان با ازبکستان قرار دارند، سکونت یافته اند. ازبکها برخلاف روسها، سهم بیشتری در ترکیب جمعیت روستایی داشته اند. این امر به دلیل ماهیت علائقی است که روسها نسبت به امور اداری و سیاسی و مدیریتی و ازبکها به امور کشاورزی داشته اند.

علاوه بر روسها و ازبکها، قزاقها به دلیل مجاورت جغرافیایی، از نسبت قابل توجهی در ترکمنستان برخوردارند و اکثراً در نواحی شمالی و غربی ترکمنستان به سر می برند.

۱- فاطمه بهروز، خصوصیات جمعیتی، ترکمنستان، مجموعه مقالات جغرافیایی کشورهای آسیای مرکزی (دفتر دوم)، سال ۱۳۷۴، ص ۳۰.

همچنین می توان از تاتارها، آذری ها، ارامنه، بلوچها، بیلوروسها، تاجیک ها، آلمانیها، ایرانیها، مولداویها، کره ای ها، اویغورها، بلغاریها، رومانیائی ها، آذربایجانی ها، کردها و سایر اقوام نام برد.^۱ جدول زیر نسبت قومیت های عمده و تغییرات آنها را نشان می دهد.

تحول نسبت گروههای عمده قومی در ترکمنستان (برحسب درصد)

سال	ترکمن	روس	ازبک	قزاق	تاتار	اوکراین	سایر
۱۹۳۶ ^۲	۷۵/۲	۷/۵	۱۰/۵	۱	۲/۴	۰/۷	۴/۶
۱۹۷۰ ^۳	۶۵/۶	۱۴/۵	۸/۳	۳/۲	-	-	-
۱۹۷۹ ^۴	۶۸/۴	۱۲/۶	۸/۵	۲/۵	۱/۵	۱/۳	۴/۸
۱۹۹۰ ^۵	۷۰	۹/۵	۸/۵	۲/۹	-	-	-
۱۹۹۴ ^۶	۷۳/۳	۹/۸	۹	۲	۰/۹	۰/۸	۴/۲

۴- آینده نگری جمعیت

برطبق داده های آماری، نرخ رشد جمعیت ترکمنستان طی سالهای ۹۸- ۱۹۹۰ معادل ۳/۶ درصد^۷ بوده است که به سهم خود نرخ بالایی به شمار می رود. چنانچه نرخ رشد طبیعی سال ۱۹۹۲ را که ۲/۷ درصد بوده است،^۸ ملاک محاسبه قرار دهیم، ۰/۹ درصد از رقم مربوط به رشد جمعیتی در ترکمنستان به مهاجرتهای خارج به داخل کشور مربوط می شود. نظر به تعداد کم و تراکم اندک جمعیت ترکمنستان و لزوم بهره برداری از منابع طبیعی و رسیدن به رشد و توسعه اقتصادی، انتظار نمی رود در آینده نزدیکی، سیاستهای کنترل جمعیت، اعمال گردد. بنابراین می توان انتظار داشت برای مدتی طولانی، روند افزایش جمعیت ادامه یابد. در این صورت ترکمنستان از جمله کشورهای نادری است که طی کمتر از بیست سال جمعیتش به ۲

1- Hymomet OPAEA, Ibid, p.30

2- Ibid

3- Ibid

۴- مرتضی ابوطالبی، مجله مطالعات آسیای مرکزی، شماره ۳، سال ۱۳۷۱، ص ۳۶

۵- فاطمه بهروز، همان منبع

6- Year Book, 1994, P, 2975

7- World Development Report, cit op, p, 2340

8- World Mark Encyclopedia of the Nations, 1995, P, 321.

برابر افزایش پیدا خواهد کرد.* به عبارت دیگر می توان گفت، پیش بینی جمعیت برای سال ۲۰۱۰ نشان می دهد جمعیت این کشور برای سال مزبور به حدود ۸ میلیون نفر و در سال ۲۰۲۵ به ۱۳ میلیون نفر افزایش خواهد یافت. این ارقام، لزوم توجه دولت ترکمنستان به زیرسازهای اقتصادی و اجتماعی برای ارائه خدمات آموزشی، درمانی، رفاهی و ایجاد مسکن و شغل برای میلیونها جمعیت اضافی را، ضرورت می بخشد.

به لحاظ توزیع جغرافیایی جمعیت، انتظار می رود، توزیع فضائی جمعیت به نفع شهرهای بزرگ و بخصوص مهمترین شهر این کشور یعنی عشق آباد، تغییر نماید. چرا که بنا به قول برخی صاحبانظران «نظام سرمایه داری شدیداً شهرگراست و شهر، این دنیای همیشه پرآشوب و پرخروش را به مامن و ماوای خویش مبدل می سازد تا از آنجا بر جهان فرمان براند»^۱ بنابراین انتظار می رود، جایگزینی نظام برنامه ریزی متمرکز توسط نظام اقتصاد آزاد، تغییرات قابل توجهی را در ساختار فضایی جمعیت ترکمنستان ایجاد نماید.

به لحاظ ترکیب قومی نیز، انتظار می رود به دلیل نرخ افزایش طبیعی بالاتر میان ترکمنها و سایر اقوام مسلمان آسیای مرکزی، نسبت روس تباران و سایر ملیت ها و قومیت های غیر بومی، رو به کاهش بگذارد.

آنچه در خاتمه باید مورد تأکید قرار گیرد آنست که رقم تراکم نسبی جمعیت در ترکمنستان گمراه کننده است زیرا حدوداً ۹۰ درصد وسعت این کشور به دلیل غلبه خصوصیات اقلیم بیابانی در قلمرو بیابان قره قوم است و هرگونه افزایش جمعیت در این کشور به معنای فشار بیشتر بر زمینهای کشاورزی و افزایش مشکلات شهری می باشد. عطف توجه به این مشکلات، و پیش بینی حدوداً ۵ میلیون جمعیت اضافی در دو دهه آینده، دولت ترکمنستان را به تدارک زمینه های اشتغال و افزایش بهره وری از منابع اقتصادی و ارائه خدمات گوناگون فرا می خواند. همکاریهای متقابل ایران و ترکمنستان، می تواند با انتقال تجربیات ارزنده کارشناسان و برنامه ریزان کشورمان به کشور مزبور تداوم و استحکام بیشتری بیابد.

* - برخی منابع رقمهای متفاوتی داده اند، از جمله در منبع زیر ۲۷ سال پیش بینی شده است.

(Britanica Book of the year, ۱۸۹۵, P, ۷۲۴.)